

ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА ПРИЗНАЧЕННЯ І ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Н.М.Сенченко,

викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та організації роботи правоохоронних органів Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці

Відповідно до ст. 76 КПК України є обов'язковим призначення експертизи для визначення психічного стану особи за наявності у справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності. Проведення даної слідчої дії є необхідною, тому як без спеціальних знань вирішити це питання неможливо. Експерти не тільки вправі, а й зобов'язані дати оцінку психічного стану суб'єкта відповідно до критеріїв, що закріплені в кримінальному законодавстві. Від експертів вимагається однозначна, цілісна характеристика психічного стану особи, як такого, що відповідає (чи не відповідає) критеріям осудності (1).

Процесуальна форма, яка регламентує порядок призначення експертизи, визначає слідуєчі обов'язки посадових осіб, які наділені відповідними повноваженнями. Безперечно, що експертів повинна бути надана необхідна сукупність фактичних даних, які характеризують особу, психіку якої будуть досліджувати. У зв'язку з цим неможливо не погодитись з думкою Ф.С.Сафуанова, який вказує, що призначення експертизи представляє собою вимоги до органу, який веде провадження по справі, при збиранні необхідних матеріалів [2]. Зокрема, дані про підекспертної особу не повинні обмежуватися характеристиками з місця роботи і проживання, які доволі часто є формальними за змістом; бажано збирати повні бібліографічні дані (спадковість, особливості виховання в сім'ї, успішність і взаємовідносини в учбових закладах), відомості про відносини до сім'ї, роботи, співробітників, друзів, до самого себе, про поведінку, про особливості реагування в екстремальних ситуаціях.

Цей обов'язок покладається на посадових осіб, які збирають їх із встановлених законом джерел, процесуально правильно

закріплюють та своєчасно надають у розпорядження комісії лікарів-психіатрів.

Невиконання такої вимоги нерідко позбавляє експерта можливості зробити висновок про психічний стан особи в момент скоєння суспільно-небезпечного діяння або у період, який передував йому.

Так, наприклад, по справі К. слідчий призначив комплексну психолого-психіатричну експертизу для з'ясування психічного стану обвинуваченого. Однак, у розпорядження експертів були надані лише довідка з місця навчання К. і повідомлення про знаходження його на обліку служби у справах неповнолітніх. Зі слів самого К. експерти встановили, що К. важко давалося навчання (він залишався на другий рік в одному класі), палить, вживає спиртні напої. У висновку вказано, що у К. виявились інтелектуальні вади, для уточнення характеру яких необхідно надати додаткову інформацію (характеристику зі школи, характеристику зі служби у справах неповнолітніх, відомості від матері про його поведінку у побуті, про його ранній розвиток і про шкідливі звички). З отриманими даними слідчому запропоновано направити К. на повторну амбулаторну комплексну психолого-психіатричну експертизу.

З вищевикладеного прикладу прослідковуються недоліки слідчого, які потягли неможливість сформулювати експертний висновок відповідними особами [3].

Про призначення судово-психіатричної експертизи слідчий виносить постанову. Було б доцільним у ст. 417 КПК передбачити певну норму, яка б вказувала, що направлення особи на судово-психіатричну експертизу допускається лише за наявності достатніх даних, які вказують, що саме ця особа скоїла суспільно небезпечне діяння, внаслідок якого була порушена кримінальна справа і ведеться слідство.

Ч. 2 ст. 197 та ст. 202 КПК регламентують, що слідчий повинен ознайомити обвинуваченого з постановою про призначення експертизи і висновком експерта. Щодо особи, яка скоїла суспільно-небезпечне діяння, було б доцільно конкретизувати саме це положення із вказівкою на те, "якщо цьому не перешкоджає характер її захворювання", про що повинен бути складений протокол.

У відповідності із ст.ст. 196-197 КПК України обвинувачений має право:

- 1) заявляти відвід експертові;
- 2) просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб;
- 3) просити про постановку перед експертизою додаткових питань;
- 4) давати пояснення експертові;
- 5) пред'являти додаткові документи;
- 6) ознайомлюватися з матеріалами експертизи і висновками експерта після закінчення експертизи;
- 7) заявляти клопотання про призначення нової або додаткової експертизи;
- 8) за клопотанням обвинуваченого слідчий може дозволити бути присутнім при проведенні експертом окремих досліджень і давати пояснення.

Тому при призначенні судово-психіатричної експертизи слідчий крім обов'язків роз'яснити такій особі її права та обов'язки у кримінальному процесі (ст. 53 КПК України) наділений також обов'язком забезпечити реалізацію встановлених прав.

Слідчий може задовольнити клопотання обвинуваченого і доповнити свою постанову про призначення експертизи, або відмовити у клопотанні, про що виноситься постанова і повідомляється особа, яка його заявила (ст.129 КПК України). Доцільно було б передбачити у ч.2 ст. 125 КПК, що таке повідомлення оформляється відповідним процесуальним документом (наприклад, розпискою).

Суворе дотримання вказаної процесуальної форми служить надійною гарантією прав обвинуваченого (особи) при провадженні відповідної експертизи, оскільки правам одного учасника кримінального процесу завжди кореспондують обов'язки іншого. У зв'язку із цим експерти не вправі самостійно збирати матеріали і об'єкти, які необхідні йому для дослідження. У випадку необхідності отримання додаткових матеріалів він заявляє про це слідчому клопотання. Якщо це право не буде використано при необхідності отримання такого матеріалу і дослідження буде проведено на основі недостатньої сукупності, то це може призвести до експертної помилки.

Гадається, що слідчий повинен мати таку інформацію, на початкових етапах розслідування, тобто до пред'явлення обвинувачення.

Необхідність в цьому виникає в силу того, що у випадку визнання пізніше особи неосудною, законодавець наділяє його рядом додаткових прав.

У зв'язку із цим виникає ще одне питання, вирішення якого створює додаткові гарантії для даних учасників процесу. Зупинимо увагу на особливій групі осіб, які направляються на судово-психіатричну експертизу, де є неповнолітні і особи, які до скоєння суспільно небезпечного діяння були визнані в порядку цивільного судочинства недієздатними. Однією із невід'ємних гарантій законних прав неповнолітніх є участь у слідчих діях і на суді батьків або інших законних представників, так само як і по справам неосудних осіб. Законодавець не передбачає норми, яка б регламентувала обов'язкову участь батьків та інших законних представників в ході досудового слідства. Однак, наша практика іде по прогресивному шляху і допускає батьків та інших законних представників неповнолітніх до участі у проведенні слідчих дій. Обов'язковою є участь законних представників при провадженні справи неповнолітнього правопорушника при наявності даних про його розумові вади, не пов'язані із психічним захворюванням.

Між тим, закон не передбачає і в цьому випадку прав і обов'язків законних представників. Тому гадається, що необхідно визначити коло прав і обов'язків цих осіб і, зокрема, передбачити положення, яке закріплює їх можливість заявити клопотання при призначенні судово-психіатричної експертизи, знайомитися з постановою про призначення експертизи і з її результатами, що буде однією із гарантій дотримання прав і законних інтересів неповнолітніх та неосудних.

Таке ж законодавче рішення необхідно закріпити і по відношенню до опікунів та піклувальників (в подальшому ці особи у кримінальному процесі називають законними представниками), які були визнані раніше в порядку цивільного судочинства такими по відношенню до неповнолітньої особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння. В цьому випадку слідчий буде мати рішення суду, яке, з одного боку, є тим юридичним фактом, який буде покладено в основу сумнівів про психічну повноцінність особи, а з іншого боку, дозволить забезпечити реальний захист прав і

законних інтересів цих осіб при призначенні і проведенні судово-психіатричної експертизи.

Слушною, на наш погляд, є думка С.П. Щерби, який зазначає, що кримінально-процесуальне законодавство не узгоджується з цивільним законодавством, відповідно до якого піклувальники й опікуни в разі необхідності сприяють таким особам у здійсненні ними прав та обов'язків, охороняють їх права від зловживань з боку будь-кого (4). Тому, чітка регламентація порядку своєчасного притягнення до участі у справі законних представників і їх прав та обов'язків, а також розширення кола осіб, які можуть бути допущені до участі в справі як законні представники є гарантією дотримання прав і законних інтересів особи, щодо якої ведеться кримінальне судочинство.

Цікавим з практичної точки зору є питання про момент визначення статусу осіб, які направляються на судово-психіатричну експертизу.

Так, відповідно до ст. 205 КПК “Якщо при проведенні судово-медичної або судово-психіатричної експертизи виникає необхідність тривалого спостереження за обвинуваченим або дослідження його, суд за поданням слідчого, погодженого з прокурором поміщає його у відповідний медичний заклад, про що виносить постанову. Це положення закону не викликає сумнівів у обґрунтованості дій слідчого. Однак чи будуть також законні дії слідчого у випадку направлення на експертизу осіб, процесуальний статус яких ще не визначений? Відомо, що у відповідності із Законом України “Про психіатричну допомогу” дана допомога особам, які страждають на психічне захворювання, надається лише при добровільному зверненні особи до спеціалізованої медичної установи або на його прохання чи за усвідомленою згодою (ст. 11, 12, 13 Закону), тому, якщо навіть в ході провадження по справі слідчий направляє особу до медичного закладу, процесуальний статус такої особи не визначений, то в силу ч.1 ст. 16 Закону „Про психіатричну допомогу”, особа, яка страждає на психічний розлад, або її законний представник мають право вимагати негайної виписки, за виключенням випадків надання цієї допомоги у примусовому порядку.

Вважаю, що неможливо примусово поміщати до психіатричного стаціонару особу, процесуальний статус якої не визначений.

Дослідження, яке буде проведено щодо особи процесуальний статус якої не визначений (тобто поза її волі) по справі, яка розслідується є заходом процесуального примусу, що істотно порушує право людини на недоторканість.

Таким чином, при наданні психіатричної допомоги цим особам повинні бути в повній мірі дотримані всі гарантії прав громадян, які передбачені законом про психіатричну допомогу (ст.25 Закону), які включають в тому числі і відмову від відповідної допомоги і негайну виписку із лікарні.

Аналогічна ситуація складається і у випадку винесення постанови про медичне (амбулаторне) обстеження у психоневрологічному диспансері особи, по відношенню до якої реалізується протокольна форма досудової підготовки матеріалів. По-перше, по даній категорії справ обстеження осіб проводиться до порушення кримінальної справи. Внаслідок цього така особа немає ніякого процесуального статусу (ні підозрюваного, ні обвинуваченого). По-друге, таке обстеження, проведене поза форми судової експертизи, є заходом примусу, яке порушує конституційне положення про недоторканість особи [5] і норму Закону „Про психіатричну допомогу”.

Посадові особи правоохоронних органів при призначенні судово-психіатричної експертизи поряд із дотриманням норм кримінально-процесуального законодавства, яке регламентує статус осіб, що направляються на експертизу, зобов'язані дотримуватись норм, які містяться в Законі „Про психіатричну допомогу” і не допускати порушень галузевого законодавства, який регламентує порядок надання такої допомоги.

Розглянемо процесуальний порядок призначення судово-психіатричної експертизи, тому як процесуальна форма провадження судової експертизи також є характерною рисою, яка відрізняє її від інших несудових експертиз і ревізій. Дотримання процесуальної форми провадження судової експертизи – необхідна умова допустимості висновку експерта як судового доказу.

Попередньо з'ясовано коло осіб, які наділені правом заявляти клопотання про призначення експертизи перед особою, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа. Потім впевнившись в необхідності її проведення, відповідні особи складають постанову, в якій вказуються підстави для призначення експертизи.

Особливо аргументованими повинні бути доводи особи (органа), викладені в постанові про призначення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, оскільки із обґрунтування повинно бути зрозумілим, чому у даному конкретному випадку виникає необхідність у використанні як психіатричних, так і психологічних спеціальних знань [6].

Необґрунтованість призначення і проведення експертизи потрібно розглядати як грубе порушення законності і правоохоронюваних інтересів громадян.

У постанові повинні також міститися слідуючи відомості: прізвище експерта або назва установи, у якому вона повинна бути проведена; питання, поставлені перед експертом, і матеріали, які надані у розпорядження експертів. В якості джерел можуть бути надані і інші матеріали, які мають значення для провадження експертизи і залучені до кримінальної справи – літературні записи, малюнки, листи, відеозаписи допитів, щоденники та інше.

Достатньо важливим є також питання про допуск до справи захисника (п.5 ч.1 ст.45 КПК). Вважаємо, що момент вступу у справу захисника по даній категорії у законі визначений неоднозначно. Захисник допускається по цим справам в момент встановлення факту наявності психічної хвороби. Закон не роз'яснює, що слід розуміти під цим “моментом”. Ми дотримуємося точки зору, яка висловлена А.П. Гуськовою, що таким моментом є момент появи у справі документів, які допускають наявність психічного захворювання особи. Тобто, факт встановлення душевного (психічного) захворювання на досудовому слідстві на підставі медичного документа породжує право на участь у справі захисника [7]. Відповідно з цього моменту всі слідчі дії, які необхідно провести по даній кримінальній справі, не можуть проводитись без участі захисника. Це служить свого роду гарантією процесуальних прав такої особи і разом з тим забезпечує повноту дослідження обставин справи і захист законних інтересів. Особливо це необхідно тоді, коли в силу хворобливого стану хворий не може приймати участь в слідчих діях. Це в повній мірі відноситься і до процедури призначення експертизи, коли особа не знайомиться із постановою внаслідок хворобливого стану психіки і тим самим, позбавлена можливості реалізувати свої права і відстоювати свої інтереси.

Тому, необхідність залучення захисника до справи при наявності документів, які викликають сумнів у психічній повноцінності особи, тобто до призначення судово-психіатричної експертизи, обумовлено, перш за все, охороною прав та інтересів такої особи.

Питання охорони прав і законних інтересів стосується не тільки психічно хворих, але і будь-якої іншої особи, затриманої за підозрою у вчиненні злочину. В зв'язку з цим, гадається, слід процесуально закріпити по всіх справах участь захисника з моменту затримання. Таким чином, відпаде проблема щодо моменту допуску захисника і по справах про застосування примусових заходів медичного характеру.

Як правило, першочергово призначається і проводиться амбулаторна судово-психіатрична експертиза. При неможливості в ході останньої дати висновок і при незгоді слідчого, прокурора або суду з висновком експерта призначається стаціонарна судово-психіатрична експертиза. Вважаємо, що слідчі повинні ширше практикувати консультації зі спеціалістами з прийому призначення виду експертизи. Це сприяло б економії часу на провадження досудового слідства.

Якщо при проведенні судово-медичної або судово-психіатричної експертизи виникає необхідність тривалого спостереження за обвинуваченим або дослідження його суд за поданням слідчого, погодженого з прокурором поміщає його у відповідний медичний заклад, про що виносить постанову (ст. 205 КПК). Відсутність згоди прокурора і не отримання постанови суду виключає юридичну підставу для проведення цієї слідчої дії, що в майбутньому не дозволить використати висновок експерта в якості доказів по справі. Тому висновок експерта, як і будь-який доказ, повинен бути підданий ретельній, всебічній перевірці і критичній оцінці. На практиці нерідко мають місце випадки, коли особа, яка поміщається до лікувального закладу з метою встановлення її психічного стану піддається не тільки судово-медичній або судово-психіатричній експертизі, а і лікуванню різними медикаментозними засобами з моменту такого поміщення.

На наш погляд, постає питання чи можна вважати висновок експертизи, проведений паралельно з лікуванням особи, яка обстежується, об'єктивним і таким, що відображає її істинний психічний стан. Метою проведення судово-психіатричної

експертизи є визначення психічного стану обвинуваченого або підозрюваного (п.3 ст.76 КПК України), а не лікування.

Суть проблеми полягає в тому, що у випадку встановлення у особи факту психічного захворювання і при наявності її підвищеної суспільної небезпечності неминуче постає питання про місце подальшого перебування особи, яке страждає на психічне захворювання, після закінчення стаціонарної судово-психіатричної експертизи, оскільки утримання такої особи в психіатричному стаціонарі можливе на протязі 30 діб. Тому перебування особи про закінченню вищезазначеного строку можливе у психіатричній лікарні за місцем порушення кримінальної справи, згідно з діючими нормативними актами, де знаходиться до рішення суду за цією справою (п.34 Інструкції про проведенню судово-психіатричної експертизи в Україні).

Тому, було б доцільним, закріпити в КПК норму, яка регулювала б лікування осіб після проведення стаціонарної судово-психіатричної експертизи, якщо встановлено факт наявності психічного захворювання особи і його підвищена небезпека і об'єктивна необхідність негайного лікування в стаціонарі психіатричної лікарні.

Оскільки специфіка надання психіатричної допомоги є такою, що суттєво обмежує права і свободи громадян, то з метою недопущення порушень закону і конституційних прав підозрюваного (обвинуваченого), яка страждає на психічне захворювання, слід наділити у зв'язку з цим законного представника і захисника правом оскаржити постанову, за якою особа поміщається до психіатричного закладу з певною метою.

Отже, саме чітка регламентація в нормах КПК процесуальної форми призначення і проведення судово-психіатричної експертизи зумовить дотримання і реалізацію прав і законних інтересів осіб, яких вона стосується.

Література

1. Шаренко С.Л. Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру, Харків, „Право”, 2002. – С.60.
2. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процес се: Научно-практ. пособие. – М., Гардарика, Смысл, 1998. – С.20.

3. Матеріали кримінальної справи №25/24508. Архів місцевого суду Новозаводського району м. Чернігова.
4. Щерба С.П. Расследование и судебное разбирательство по делам лиц, страдающих физическими или психическими недостатками. – М., Юр.лит, 1975. – С.59.
5. Малахов В. Протокольная форма досудебной подготовки материалов нуждается в совершенствовании // Рос.юстиция, 1996. - №6. – С.29.
6. Сафуанов Ф.С. Указ. раб. – С.19-20.
7. Гуськова А.П. Теоретические и практические аспекты установления данных о личности обвиняемого в уголовном процессе. – Оренбург, 1996. – С.63.